УДК 821.512.19

Салядинов К.У.

КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИНЕ ТЕРДЖИМЕ МЕСЕЛЕЛЕРИ ТАРИХЫНДАН

Аннотация. *Макъаледе XX асырнынъ башында «терджимеджилик» илимнинъ мейдангъа кельмеси акъкъында кете. XX асырнынъ орталарында терджимеджилик тарихында янъы басамакъ башлана. Илимнинъ, техниканынъ осюви, информация алмашувында буюк талап пейда этти. Халкълар арасында медений багълар кенълешти.*

Бутюн бу денъишювлер инсаниет аятында бу вакъыткъаджек терджимелер ве терджиманлар мисли корюльмеген талап мейдангъа кетирди.

Анахтар сёзлер: *терджиме, терджимеджи, терджимеджилик, къырымтатар тили.*

Салядинов К.У.

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА НА КРЫМСКОТАТАРСКИЙ ЯЗЫК В ИСТОРИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Аннотация. *В статье обсуждаются проблемы появления, становления и развития переводоведения как самостоятельной научной дисциплины. В середине XX века в истории этой отрасли знания начинается новый этап. Прогресс науки, техники выдвинул новые требования к обмену информацией. Расширились культурные связи между народами.*

Все эти изменения в жизни общества радикально сказались на работе и творчестве переводчиков, в том числе переводчиков разнообразной литературы на крымскотатарский язык.

Ключевые слова: *перевод, переводчик, переводоведение, крымскотатарский язык.*

Salyadinov K.U.

PROBLEMS OF TRANSLATION INTO THE CRIMEAN TATAR LANGUAGE IN THE HISTORICAL ASPECT

Summary. *The article discusses the problem of the appearance, formation and development of translation and interpretation studies as an independent scientific discipline. In the middle of the twentieth century in the history of this branch of knowledge opened a new chapter. The progress of science and technology has put forward new requirements for the exchange of information. Cultural ties between peoples have expanded.*

All of these changes in society radically affected the work of translators, including translation of diverse literature on the Crimean Tatar language.

Key words: *translation, translator, translation, Crimean Tatar language.*

Терджиме акъкъындаки лингвистик илим даа пек яш. Бу вакъыткъадже онынъ даа къабул олунгъан умумий бир ады я да термини ёкъ. Чешит теткъикъатчыларныъ макъалелеринде «терджимешинаслыкъ», «транслатология» ве иляхри киби терминлерни расткельмек мумкюн. Терджиме деген анълам адам нуткъунынъ махсус чешитининъ теткъикъатлары мустакъиль шекильде, тек XX асырныъ экинджи ярысында шекилленип башланды.

Онен бирге терджимеджилик, шубесиз адам фаалиетининъ пек къадимий чешитидир. Бу фаалиетсиз буюк колемли ве чокъ тиллерде лакъырды эткен пек буюк империаларнынъ мейдангъа кельмеси киби, укюмдар миллетнингъ медениетини тасдикъланмасы, диний ве ичтимаий талиматлар белли бир тарихий фактларны косьтермек, я да козь огюне кетирмек пек къыйин олур эди.

Лякин XX асырнынъ экинджи ярысында терджимеджилик фаалиетининъ масштаблары яни колеми о къадар артты ки, терджимеджилик тарихында янъы басамакъ башлангъаны акъкъында айтмакъ ичюн бутюн эсаслар бар. XX асырнынъ ортасында халкъара мунасебетлер шидетли шекильде огге кетти. Дюнья харитасында пек чокъ янъы миллий

девлетлер, халкъара тешкилятлар мейдангъа кельди, бутюн дюнья арекет тешкилятлары, девлетлернинъ больгесель бирлешмелери пейда олды. Илимнинъ, техниканынъ шидетли осюви, малюмат алмашувында буюк талап пейда олды. Эр йыл дюньяда пек чокъ халкъара конференциялар, корюшювлер, мушаверелер олуп кече. Буюк халкъара кампаниялар бераберликте теткъикъат программалары, бири-бири артындан – «геофизик», «тынчлыкъ» халкъара йыллары кече, «йылларнынъ» артындан халкъара «он йыллыкълары – инкишаф», «ачлыкънен курешюв йыллары» – кечириле. Халкъара язышув колеми ольченмез шекильде осьтю. Халкълар арасында медений багълар кенълешти, халкъара туризм кутьлевий тюс алды.

Бутюн бу денъишювлер инсаниет аятында бу вакъыткъаджек терджимелер ве терджиманлар мисли корюльмеген талап мейдангъа кетирди.

Къыскъа вакъыт ичинде дюньяда пек чокъ тердимеджилик болюклери, терджиме бюролары, болюклер ве малюмат институтлары, эдебият терджимеси нешриятлары, ве бир вакъытта, бир къач тильде чыкъкъан неширлер (газета ве журналлар) пейда олды.

Терджиманлыкъ ишинен бинълернен чешит тюрлю мутехассыслар, референтлер, информаторлар, кятиплер огърашып башлады.

Шимдики заманда терджиманлыкъ ишининъ умумий колеми акъкъында статистик малюматлар ёкъ.

ЮНЕСКОнынъ толу олмагъан малюматларына коре, эр йыл дюньяда 50 бинъге якъын терджиме неширлери, яни бир куньде 125 китап нешир этиле.

Терджиме метинлерининъ ихтияджлары ичюн буюк колемде терджимелер япыла. Терджимеджиликнинъ янъы ярдымджы шеккиллери пейда олды: (симюльтане (синхронный), яни натыкънынъ артындан дос-догъру терджиме, радио эшиттирювлер терджимеси, язып алынгъан магнитофон терджимеси). Чокъусы девлетлерде терджиманлар миллий бирлешмелери мейдангъа кельди. 1954 сенесининъ декабрь айында бир сыра девлетлернинъ язма терджиманларыны бирлештирген Халкъара терджиманлар федерациясынынъ тесис этиджи конгреси олуп кечти. Симюльтане терджиманлар бирлешмесини мейдангъа кетирдилер [1].

Къырымтатар эдебиятында терджиме санаты. Къырымтатар эдебиятында терджиме санаты та XIX асырнынъ экинджи ярысында шекилленип ве инкишаф этип башлады. 1853 сенеси о девир зиялысы Абдураман Къырым Хавадже тарафындан азырланып эки тильде (русча ве къырымтатарджа) чыкъарылгъан махсус дерслик, отуз йыл Кырымда яшагъан белли тарихчы, этнограф ве языджы В.Х. Кондараки 1868 сенеси «Тюрк-татар ве янъыюнан» тиллерини огренюв боюнджа къулланма ве дигер неширлер, терджиме ишининъ шекиленювинде ильки адымлар олды. Кет-кете 1883 сенеси «Терджиман» газетасы чыкъып башлангъан сонъ Русиедеки тюркий халкълар арасында Къырымтатар эдебиятында бедий терджиме иши биринджилер сырасында професиональ шекиль алды. Асылында, эсас материаллар терджиме этилип, эм къырымтатарджа, эм русча чыкъарылгъан «Терджиман» газетасы къырымтатар эдебиятында терджиме санатынынъ немюневий бир инкишаф мектеби олды. Онынъ саифелеринде даимий суретте рус языджыларынынъ эсерлери, очерклери ве шиирлери, публицистик макъалелери терджиме этилип басыла эди. Бу саеде XIX асырнынъ сонъундан башлап истидатлы языджы терджиманлар осюп башлады. Исмаил Гаспринскийнинъ озюнен берабер О. Акъчокъракълы, О. Заатов, А. Сабри Айвазовлар бу джумледендир. Сонъра оларнынъ сырасына И. Лёманов, Мидат Рефатов, Али Боданинский ве даа бир сыра языджы ве санатшынас терджиманлар къошулалар [2].

«Терджиман» газетасы ве дигер неширлернинъ бу меселеге догъру бакъувы ве юкъарыда анъылгъан юксек бильгили языджы ве медениет эрбапларымызнынъ чокъусынынъ гъайрети саесинде, тюркий эдебиятлар арасында биринджи олуп дюнья классиклери ве рус классиклерининъ аман-аман бутюн эсас эсерлери къырымтатар тилине терджиме этильди демек мумкюн. Москвадаки сабыкъ Ленин адына Меркезий китапханенинъ ве дигер шеэрлериниъ картотекалары буны бутюнлей тасдикълай.

XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башындаки къырымтатар несири ве назмиетини талиль эткен белли профессор И. Керимов «XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башын-

да къырымтатар бедий сёзюнинъ эврими» адлы докторлыкъ диссертациясында терджимелик акъкъында бойле яза: «XIX асырнынъ сонъундаки къырымтататар назмиети талиль этилиркен, истер-истемез шу вакъытлары япылгъан назым терджимелери ве оларнынъ нешири айырыджа дикъкъатны джельп эте» [3].

Бу терджимелер вира чокълашкъаны ве кучлешкени алда, башта бир аньаневий шиир тизилишине, услюп ве ольчюге тесир эткени ве сонъ-сонъуна атта базыда шу аньаневий тизилишинеи бозып янъы структуралар, янъы шекиллерге алып кельди.

1850-нджи сенелери терджимеджиликте башлангъыч бир къыгъылчымлар сыфатында корюнген базы терджиме теджрибелери кет-кете баягъы кениш ве джеэттен чокъ аджайип бир эдебий джерьянгъа чевирдилер. Бугунь де китапханелерде сакъланып къалгъан терджимелернинъ ялынъыз бир къысмыны аладжакъ олсакъ, олар бойле пек гузель сыраны тешкиль эте.

Акъчокъракълы О. «Багъчасарай чешмеси», «Талисман» (А.С. Пушкинден терджимелер, 1899 с.) Акъчокъракълы О. «Крыловтан он къысе» (И.А. Крыловтан 1900 с.), А. Шейхзаде «Крылов темессюлятындан», (И.А. Крыловтан), Акъчокъракълы О. «Къырым гонджелери» (В. Шуф), Г.П. Данилевский ве А.С. Пушкинден терджимелер (1906 с.) ве русчадан башкъа терджимелер.

Ахмед Ясавийнинъ «Сайлама эсерлери» (1899 с.), Джеляледдин Румийнинъ «Сайлама месневийлери» (1902 с.), А. Навоийнинъ «Сайлама эсерлери» (1902 с.) ве бир чокъ дигерлери де бар эди.

XX асырнынъ башында У.Ш. Тохтаргъазы А.С. Пушкиннинъ Къырым акъкъындаки эсерлерни авесликнен окъуды ве базыларыны къырымтатарджагъа чевирди. У.Ш. Тохтаргъазынынъ шиирлери де гъает музейен олгъанлары ичюн, тюзгюнлиги, дюльберлиги ве толукъанлы, мундериджеси саесинде азербайджан, башкърт ве рус тиллерине чевирильди.

XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башында къырымтатар терджимеджилиги теткъикъ этилиркен, тильде терджиме меселесинде учь девир кечкенини коремиз.

Бириндjиси арапча-фарсийдже къыйын келиме ве ибарелеринден арынма девири, экинджиси тюркченинъ гъарп, яни Истанбул шивесине якъынлашма девири, ве учюнджиси тюркчеден узакълашып, къырымтатарджанынъ асылына дёнме теджрибелер девири [4].

Бу сонъкиси эсасен «Яш татарлар»нынъ сиясий ве медений арекетлери иле багълы олып эки ерде, яни Истанбулда (къырымтатар талебе джемиети) ве Къырымда («Намус», «Неджат» киби гизли сиясий тешкилятлар), олуп кечкендир.

Буларнынъ сиясий ве медений арекетлери нетиджесинде 1907 сенесинден башлап бир сыра оригиналь ве терджиме китаплар нешир олунгъандыр. Шулар ичинде А.С. Айвазовнынъ «Неден бу ала къалдыкъ» пьесасы (Баку 1907, 78 с.), А. Ильмийнинъ янъыдан азырлап нешир эткен Алим Гирайнынъ «Гюльбюню ханан» («Ханларнынъ гуль багъчасы». Истанбул, 1909), И. Акъкъыйнинъ «Савтие элифбеси» (Бахчисарай, 1908), А. Чергеевенинъ «Эшит мевта не сёйлеюр» поэмасы ве иляхри. Терджимелерден Л.Н. Толстойнынъ «Ильяс» ве «Дагъджынынъ къызы» (мютерджим У. Балич ве Умер Сами, Бахчасарай), Мамин-Сибирякнынъ «Кок боюн» (мютерджим Дж. Меинов), Перлыгиннинъ «Тавшан» (мютерджимлери Я.Н. Байбуртлы ве Дж. Меинов (Багъчасарай, 1909, 24 с.), Ленгиельнинъ «Тайфун» пьесасы (мютерджими А.С. Айвазов (Бахчасарай, 1914 с.).

1910 сенелери къырымтатар несирджилиги сыфат, мейиль ве бедийлик джеэтинден яваш-яваш янъы къуветлер алып башлагъаныны коремиз. Илери гъаелер иле ашлангъан генчлер девирнинъ къалабалыгъы ве къара реакция баскъсына бакъмайып юксек окъув ве тасилини быракъмайып аксине онъа далгъа пешинден далгъа кетирип окъума, чалышма ве терджимелернинъ маневияты ве метанетини юксельттилер.

Инкъиляптан сонъ совет девринде исе профессиональ терджиме ишинде хусусан У. Ипчи, Дж. Гъафар, А. Алтанълы, М. Недим, А. Къадри-заде, Э. Шемьи-заде, Амди Алим, Р. Тынчеров, О. Амит, З. Джавтобели, Я. Куркчи, С. Измайлов, Бекташев, Ариф Аким, Дж. Акимов, Рахмий, Сырлы Чешмели, Ш. Алядин, А. Нуриев, И. Нури, Усеин Меджитов, И Ильясов, М. Муждабаев, В. Аббасов ве Н. Куркчилер ве даа бир сыра эдебий ве сиясий

эсерлер чевирдилер.

Ойле этип, къырымтатар терджимеджилик санатыны юксек севиеге котердилер. Къырымтатар терджиме санатында энъ чокъ терджиме Умер Ипчи япкъан олса керек. О терджиме эткен тек эдебий эсерлер: пьеса, комедия, трагедия (фаджиа), басня, икяелер, повестьлер ве романларнынъ сайысы отузгъа якъындыр.

О, терджимеджиликнен та генчлик девринде огърашып башлай. 1917 сенеси У. Ипчи къырымтатар тилине «Ырымджылар къурбаны» пьесасыны терджиме этти. Лякин онынъ терджиманлыкъ фаалиетининъ энъ гурьлеген вакъытлары 1920 сс. орталарындан, 1930 сс. башларына къадар олып кечкендир. Шу сенелери ялынъыз китап шекилинде бастырылгъан, я да сана ичюн эльязма терджимелерини алсакъ, олар ойле бир аджаип сыраны тешкиль этелер: Н. Островский «Гроза», 1925 с.; Войнич «Овод», 1926 с.; «Бронепоезд» пьеса, 1928 с.; В. Шекспир «Гамлет», 1933 с.; Мольер «Мещаннынъ дворянлгъы», 1930 с.; К. Тотси «Принцесса Торандод», 1929 с.; Шиллер «Айдутлар», 1934 с.; Фурманов «Фесат», 1933 с.; «Приговор» пьеса, 1928 с.; В. Шквырин «Эль баласы», 1934 с.; Джан «Шахнаме», 1935 с.; «Шаланда» пьеса, 1933 с.; В. Киршон «Суд», 1932 с.; Яновский «Ачув» пьеса, 1930 с.; «Сафрон аркъадаш» пьеса, 1930 с.; «Умютнинъ эляки» пьеса, 1928 с.; Вехетьянов «Атеш челик» пьеса, 1928 с.; Анов «Серкенинъ къайтмасы» пьеса, 1934 с.; Анри Барбюс «Атеш»; Н. Гоголь «Олю джанлар»; Толстой «Казакилер»; Серафимович «Демир ташкъыны»; М. Горький «Челкаш»; И. Крылов Баснялары; Некрасов «Унутылгъан кой»; Д. Бедный «Зийнетнинъ анты»; Вс. Иванов «Бронепоезд» повесть.

Шу девирлерде терджимеджилигимиз акъкъында маруза ве макъалелерде гъает меракълы ве оригинал фикирлер корьсетильген эди. Меселя, белли журналистимиз М. Недим бойле косьтеришлер эте: «Терджимеджи – китабын саиби олан эдип, ве шаирин иджатчы ишине иштирак иден бир санаткярдыр. Терджимеджилик – истидат ве къабилиет демектир. Бундан да башкъа терджимеликте ве бутюн дигер санатларда олгъаны киби, терджиме эттиги эсерлер къысмында олса, рухий ве атта мефкуревий бир якъынлыкъ керектир. Хис этмедиги бир эсери терджиме этмек мувафакъиетсизликтен башкъа бир шей веремез. Онынъ ичюн эр анги бир аркъадаш расткельген эдиби терджиме этмеге тырышса алданыр. Бундан да башкъа дикъкъат олунаджакъ бир джеэт даа вар олса, ода шундан ибареттир. Рессамлар – манзара, чехре, омюр ве саире киби кендилерине рессамлыкъны айры бир болюгини алдыкълары, актёрлар – кендинерине даима муайен бир тип роллери алдыкълары киби, терджимеджилер муайен бир девирден сонъра бу тарзда иш болюмине меджбурдырлар» [5].

У. Ипчи М. Горькининъ эсерлерини пек буюк истек ве севгинен чевире эди. М. Горькининъ «Челкаш», «Докъузынджы январь», «Яланджы ипильчик» ве «Акъикъатперест такъ-такъ къуш», «Янълыш», «Шаин акъкъында йыр» киби эсерлери къырымтатарджагъа пек гузель чевирильген эсерлерден сайылалар. Мында У. Ипчининъ де сёз усталыгъы корюнип тура. Умер Ипчининъ терджимелери оригиналгъа мана ве услюп якъынлыгъынен айырылып туралар. Оларда арткъач я да эксик шейлер ёкъ.

Айны заманда онынъ тизген джумлелери эбет русчадан я да башкъа тильден «калька» дегиль. Олар къырымтатар къаиделери эсасында къурулгъандыр. Шуны да къайд этмек керек ки, терджимеде аталар сёзлери ве фразеологияларгъа расткельгенде, тилимизни юксек севиеде бильген У. Ипчи оларгъа догъру къаршылыкъ тапып, там манасынен, адий ве бедий оларакъ чевире эди. Чокъ йыллар девамында терджимеджиликнен огърашкъан У. Ипчи буюк теджрибе эльде этип, терджимеджилик санаты акъкъында лекциялар да окъугъандыр.

Онынъ лекциаларында яш терджиманлар ичюн пек файдалы ве эмиетли тевсиелери бар. Меселя, Умер Ипчи 1932 с. терджиманлар топлашувындаки лекциясында терджимеджилик санатына бойле нокъталарына ишарет эте: «Эдебий терджименен огърашкъан ве огърашмакъ истеген аркъадашта эдебий дуйгъунынъ булунмасы, терджиме этиледжек муэллифнинъ яратылыджылыкъ усуллары анги сыныф, анги ёлнынъ, анги девирнинъ языджысы олгъаны, бу языджы озюни меракъландырып – меракъландырмагъаны, оны бегенип – бегенмегени айырды этмеге бильмеси керектир. Даа сонъра, ве энъ муим, терджимеджи эр эки тильни яхшы бильмели, меселя, русчаны кереги киби анълямалы ве озь тили-

ни бутюн къаиделерини бильмелидирлер» [6].

Юкъарыда айтылгъанына коре къырымтатар эдебияты терджиме саасында, бутюн тюркий халкълар арасында биринджилер сырасында олып, Къырымда кучьлю терджиме мектеби шекилленгенини косьтере.

КЪУЛЛАНЫЛГЪАН ЭДЕБИЯТ

1. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты) / В.Н. Комиссаров. – М.: Высшая школа, 1990. – 253 с.
2. Керимов И.А. Теренлик: эдебий библиографик очерк. – Ташкент: Эдебият ве саньят нешрияты, 1988. – 144 с.
3. Керимов И.А. Творческий путь Умера Ипчи: дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук / И.А. Керимов. – Ташкент, 1988. – 160 с.
4. Керимов И.А. XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башында къырымтатар бедий сёзюнинъ эврими: дис. на соискание ученой степени докт. филол. наук / И.А. Керимов. – Симферополь, 1998. – 300 с.
5. Фазыл Р. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. Къыскъа бир назар. Къырымтатар эдебиятында терджиме санаты / Р. Фазыл, С. Нагаев. – Симферополь: Къырымокъувпеднешир, 2001. – 640 с.
6. Велиев А. Шакир Селим: эдебий портрет / А. Велиев. – Симферополь: Къырымокъувпеднешир, 2014. – 128 с.